

بازیابی اطلاعات؛ رویکردی آموزشی

○ مفاهیم بازیابی اطلاعات
○ میراندا لی پائو
○ ترجمه: دکتر اسدالله آزاد و دکتر
رحمت‌الله فتاحی
○ انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد
○ تابستان ۱۳۷۹

○ یزدان منصوریان

چهار فصل به تشریح مفاهیم اولیه و پایه در حوزه اطلاع‌رسانی می‌پردازد. این چهار فصل به ترتیب عبارت است از:

(۱) ارتباطات و اطلاعات (۲) آثار و متون موجود (۳) کاربردها و کاربران (۴) ربط

در فصل اول، دیدگاه‌های رایج مربوط به اطلاعات، نظریه اطلاعاتی شانون، سطح‌های سه‌گانه مسئله ارتباطات، اطلاعات در ارتباطات دانشی و فهرست منابع مورد استفاده گنجانده شده است.

در آغاز این فصل واژه اطلاع‌رسانی چنین تعریف می‌شود: «علمی که در باب ویژگیها و رفتار اطلاعات، نیروهای حاکم بر جریان اطلاعات و ابزارهای پردازش اطلاعات برای دسترس‌پذیری و کاربردپذیری بهینه به جستجو می‌پردازد. این فرایند شامل تولید، اشاعه، گردآوری، سازماندهی، ذخیره، بازیابی، تفسیر و کاربرد اطلاعات می‌شود.»

سپس از قول گافمن (Goffman) هدف رشته اطلاع‌رسانی را، ایجاد رویکرد علمی واحدی نسبت به

عامل، یعنی یکی اهمیت موضوع و دیگری کمبود تعداد آثار فارسی در این زمینه، ضرورت توجه بیشتر به این اثر را برای کتابداران نشان می‌دهد.

مؤلف در پیشگفتار کتاب با ارائه توصیف نسبتاً مختصری، تصویری کلی از محتوی کتاب را برای خوانندگان ترسیم نموده است. او قبل از هر سخن، هدف از پدید آوردن این اثر را تهیه و تدوین کتابی درسی جهت آموزش دانشجویان کتابداری و اطلاع‌رسانی معرفی کرده است. بنابراین خواننده در همان ابتدا درمی‌یابد که کتاب از رویکردی آموزشی برخوردار می‌باشد. گرچه عنوان این کتاب: «مفاهیم بازیابی اطلاعات» است، اما نگاهی به فهرست مندرجات و متن نشان می‌دهد که گویا از جامعیت موضوعی بیشتری برخوردار می‌باشد. به طوری که مباحثی نظیر مطالعه و بررسی کاربران و روشهای پژوهش در کتابداری نیز در آن یافت می‌شود. کتاب در چهار بخش تنظیم شده و هر بخش چند فصل را دربر می‌گیرد و در مجموع شامل ۱۲ فصل است.

بخش نخست تحت عنوان «پدیده‌های بنیانی» در

انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد به تازگی (تابستان ۱۳۷۹)، کتابی را در زمینه علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، تحت عنوان «مفاهیم بازیابی اطلاعات» منتشر کرده است. این اثر ترجمه کتاب «Concepts of Information Retrieval» تألیف میراندا لی پائو (Miranda Lee pao) استاد سابق دانشگاه کیس وسترن رزرو (Western Reserve Case) می‌باشد. دکتر اسدالله آزاد و دکتر رحمت‌الله فتاحی، دو تن از اعضای هیأت علمی گروه کتابداری در دانشگاه فردوسی، کار ترجمه آن را به عهده داشته‌اند. بی‌تردید ذخیره و بازیابی اطلاعات در دانش کتابداری و اطلاع‌رسانی، میحت کاملاً بنیادی و گسترده‌ای محسوب شده و از جایگاه خاصی برخوردار است. تمام عملکردهای کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، با اصول، مفاهیم و روشهای ذخیره و بازیابی اطلاعات، پیوندی عمیق و ناگسستنی دارد. اما با این حال تعداد منابع کتابداری فارسی که صرفاً به این موضوع و مفاهیم آن پرداخته باشند، چندان زیاد نبوده یا به بیان بهتر بسیار اندک است. بنابراین در نگاه نخست، دو

تمام عملکردهای کتابخانه‌ها و مراکز اطلاع‌رسانی، با اصول، مفاهیم و روشهای ذخیره و بازیابی اطلاعات پیوندی عمیق و ناگسستنی دارد

بازیابی موفق در هر نظام، قبل از هر چیز مستلزم گردآوری روشمند و اصولی اطلاعات در آن نظام است

مطالعه پدیده‌های متعدد دربرگیرنده مفهوم اطلاعات معرفی می‌کند. پائو معتقد است کلید بحث مربوط به تعریف اطلاع‌رسانی را باید در معنا و تفسیر واژه «اطلاعات» جستجو کرد. اما این واژه معنای چندگانه‌ای دارد و افراد در رشته‌های مختلف به شیوه‌های گوناگون آن را به کار می‌برند. برخی آن را فرآورده عمل سحرآمیز ذهن می‌دانند و گروهی دیگر آن را به عنوان کالای تهیه شده برپایه درخواست و به صورت محصولی سندی یا خدمت می‌بینند. گرچه توافقی در باب معنای اطلاعات وجود ندارد، اما نقش کلیدی آن در جامعه امروزی بی‌هیچ گفتگو مورد پذیرش است.

فصل دوم با تعریف واژه «کتاب‌سنجی» (Bibliometrics) آغاز می‌شود. «کتاب‌سنجی» اصطلاحی است که آلن پریچارد (Alan Pritchard) برای نخستین بار در مقاله‌اش «کتابشناسی آماری یا کتاب‌سنجی» در سال ۱۹۶۹ به کار برد تا به حوزه‌ای از روشهای ریاضی و آماری جهت بررسی و کمی‌سازی فرایندهای ارتباط نوشتاری بهره می‌جوید، اشاره کند. در ادامه فصل دوم مباحثی از جمله نیمه عمر و کهنگی اطلاعات، قانون لوتکا (Lotka) و قانون پراکندگی بردفورد (Bradford) مطرح و تشریح می‌شود.

موضوع فصل سوم کمی با دو فصل پیشین فاصله گرفته است و به استفاده‌کنندگان از کتابخانه‌ها و مسائل مربوط به آنها می‌پردازد. در این فصل مطالعات مربوط به استفاده‌کنندگان در سه گروه دسته‌بندی می‌شود: ۱) مطالعات کاربرگرا (User Oriented)، ۲) مطالعات کاربردگرا نظامها (System use oriented) و ۳) مطالعات فایده‌گرا (Utility Oriented). در مطالعات کاربرگرا بر ویژگیهای گوناگون استفاده‌کنندگان از اطلاعات نظیر ویژگیهای فردی، اجتماعی و غیره تأکید می‌شود. در مطالعات نوع دوم یعنی کاربردگرا نظامها داد و گرفتهای میان استفاده‌کنندگان و نظام کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای مثال بررسی تعداد کتابهای به امانت رفته یا جستجوهای به عمل آمده در فهرستهای رایانهای برای اهداف خاص، از این نوع مطالعات محسوب می‌شوند. سرانجام در مطالعات فایده‌گرا پژوهشگران می‌کوشند تا کاربرد اطلاعات را با اثر یا نتیجه چنین استفاده‌ای به هم مرتبط سازند. انجام چنین مطالعاتی دشوارتر است، چرا که نتیجه بهره‌جویی از اطلاعات، همواره به راحتی مشاهده‌پذیر نیست.

در ادامه فصل سوم کتاب جنبه‌های گوناگونی از روشهای پژوهش مطرح می‌گردد. روشهای گردآوری داده‌ها برای تحقیق، روایی (Validity) و پایانی

(Reliability) ابزار گردآوری داده‌ها و انواع روشهای تحقیق در علوم اجتماعی نظیر مصاحبه، مشاهده و پرسشنامه از جمله مواردی است که در این فصل به آنها اشاره می‌شود.

فصل چهارم که پایان‌بخش نخستین بخش از کتاب است با عنوان «ربط» (Relevance) به تشریح مفاهیمی از جمله خود واژه «ربط» در اطلاع‌رسانی، موضوعیت (Topicality)، اطلاع‌نمایی (Informativeness)، ریزش کاذب (False Drop) بازیافت یا جامعیت (Recall) و دقت یا مانعیت (Precision) می‌پردازد.

بخش دوم تحت عنوان «نظامهای بازیابی اطلاعات» از شش فصل تشکیل شده و طولانی‌ترین بخش کتاب محسوب می‌شود. به طوری که کمی بیش از پنجاه درصد حجم کتاب را دربر می‌گیرد. پائو در پیشگفتار، علت طولانی‌تر شدن هر قسمت را، بازیابی از مقدار آثار و توجه مبذول شده به آن زمینه در گذشته می‌داند.

فصلهای این بخش به ترتیب عبارت است از: ۱) طراحی نظامهای بازیابی اطلاعات با اشاره به رهبر سیستمی و ویژگیهای آن، اجزاء تشکیل‌دهنده نظام، اهداف نظامها و معیارهای عملکرد. ۲) گزینش منابع اطلاعاتی. این فصل به اصول و مفاهیم مجموعه‌سازی در کتابخانه‌ها می‌پردازد.

شاید در نگاه نخست، وجود آن با توجه به عنوان کتاب چندان تناسبی را در ذهن خواننده تداعی نکند. اما به نظر می‌رسد، هدف نویسنده از گنجانیدن این فصل، تأکید بر این واقعیت است، که بازیابی موفق در هر نظام، قبل از هر چیز مستلزم گردآوری روشمند و اصولی اطلاعات در آن نظام است. در اولین جمله این فصل آمده است: «در هر نظام بازیابی اطلاعات، گزینش موادی که باید در فایل داده‌ها گنجانده شود، احتمالاً مهمترین کارکرد در کار یک نظام است». ۳) باز نمودن اطلاعات (Representation Information). نمایه‌سازی (Indexing) و چکیده‌نویسی (Abstracting) محور اصلی بحث را در این فصل به خود اختصاص می‌دهد. ۴) سازماندهی فایل (File Organization). تعریف و مفاهیم مربوط به پیشینه‌ها (Records) و اجزاء تشکیل‌دهنده آنها از دیدگاههای فیزیکی، ساختاری و منطقی از جمله مباحثی است که در این فصل مطرح می‌شود.

۵) تحلیل پرسش و راهبرد جستجو. مؤلف در آغاز این فصل تصریح می‌کند که مطالب ارائه شده در فصول قبل بیشتر بر زمینه نظامهای بازیابی اطلاعات و شیوه‌های ایجاد فایل مدرک استوار بوده است. در ادامه و تکمیل این مباحث وقت آن است که سمت و سوی گفتار

تغییر یافته و از منظر استفاده‌کنندگان مطرح شود، چرا که کارکردها از نظر کاربران نظام بازیابی تا حد زیادی پنهان است و این در حالی است که قضاوت نهایی در مورد کارایی و موفقیت یک نظام بازیابی برعهده استفاده‌کنندگان آن است. داد و گرفت در بازیابی، تحلیل پرسش، نیاز اطلاعاتی، جستجوی مدارک مشخص در مقابل جستجوی موضوعی، دامنه جستجو، راهبرد جستجوی بولی (Boolean Search) و روش غیرمستقیم گافمن در این فصل بیان شده است.

۶) اشاعه و دسترسی (Dissemination Access). آخرین فصل از بخش مفصل دوم که دهمین فصل کتاب است به کارکرد نهایی نظام بازیابی اطلاعات یعنی اشاعه می‌پردازد. مفاهیمی نظیر تحویل مدرک (Document Delivery)، اطلاع‌دهی (Notification) و اشاعه گزینش اطلاعات (SDI) در این فصل تشریح می‌شود و بخش دوم به پایان می‌رسد. بخشهای سوم و چهارم کتاب به ترتیب عبارتند از: «ارزشیابی و سنجش نظامها و خدمات اطلاع‌رسانی» و «جهتهای تازه فراروی نظامهای اطلاع‌رسانی». هر کدام از دو بخش پایانی تنها از یک فصل تشکیل شده و در مقایسه با قسمتهای قبل از حجم کمتری برخوردارند. در بخش سوم پس از تشریح ضرورت ارزشیابی، به نقل از لنکستر (Lancaster) ارزشیابی در سه سطح یعنی اثربخشی (Effectiveness)، هزینه - کارایی (Cost Effectiveness) و هزینه - سودمندی (Cost - Benefit) مطرح می‌شود.

در بخش چهارم، آخرین مقوله مطرح شده یعنی فصل دوازدهم، تحت عنوان «به سوی نظامهای هوشمند بازیابی اطلاعات» به اختصار، تیم نگاهی به نظامهای بازیابی در آینده می‌افکند و به تعریف هوش مصنوعی (Artificial Intelligent) و نظامهای خبره (Expert sys) اشاره شده و کتاب پایان می‌یابد. در انتهای هر فصل کتاب، منابع مربوط به همان فصل ذکر گردیده و در پایان تمام منابع به ترتیب الفبایی مؤلف در یک کتابشناسی واحد مجدداً تکرار می‌شود. واژه‌نامه انگلیسی به فارسی و نیز نمایه موضوعی توسط مترجمین تهیه شده که به استفاده سریعتر و مؤثرتر از کتاب کمک می‌کند.

در مجموع کتاب «مفاهیم بازیابی اطلاعات» را می‌توان منبع جامع و ارزشمندی برای استفاده دانشجویان کتابداری و کتابداران کشور به حساب آورد.